

УДК 37.013.73(09)

Галина Антонюк

РОЗВИТОК ОСВІТИ У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ XVI – XVII ст. В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Актуальність теми дослідження визначається практикою сучасних інтеграційних процесів, входженням нашої держави у загальноєвропейський контекст по лінії економіки, освіти, науки, культури. Європейський вибір нашої держави зумовлений її історичним поступом, політичними та соціальними чинниками. Україна впродовж усієї історії активно налагоджувала контакти із зовнішнім світом, із країнами Заходу і Сходу. Такі контакти були особливо активними в галузі освіти, науки, педагогічної та загальної культури. Цікавим у цьому плані є період кінця XVI – першої половини XVII ст. М. Грушевський назвав цей часовий простір “першим українським культурно-національним Відродженням”, а Д. Чижевський відніс його до “блискучих епох в історії України”.

Пропоноване дослідження є спробою прослідкувати становлення і розвиток освіти у братських школах України в період XVI – XVII ст. Освітню культуру України цього часу варто розглядати у загальноєвропейському контексті, який, перш за все, був пов’язаний із Відродженням і Реформацією [3, с. 235-239; 10, с. 3-16]. Процеси, притаманні для цих епох були специфічними для кожного народу, кожної країни. Щодо України, то специфічність рис ренесансно-гуманістичної культури в період XVI – XVII ст. полягала у: спадкоємному зв’язку з давньоруською культурною традицією; зіткненні західних і східних культурно-ідеологічних і філософських тенденцій; розвитку культури українського народу в складі різнонаціонального та різнорелігійного державного утворення – Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, в умовах незавершеного процесу національно-духовної диференціації білоруської, української та польської народностей, що зумовило полілінгвізм письмової культури регіону і неоднозначності національно-культурної приналежності його творців; взаємодії та взаємовпливі української, білоруської, литовської та польської культур, взаємопроникненні ренесансного гуманізму і Реформації; запізнілий порівняно із Західною і Центральною Європою розвиток ренесансної культури, функціонування її в обстановці феодално-католицької експансії, контрреформації та розквітаючої культури бароко [10, с. 4-14].

У вітчизняній науковій літературі показано, що з XV ст. економічні, політичні, культурні зв'язки України з європейським світом стають усе інтенсивнішими. В Україні тоді проживала значна кількість вихідців із Західної Європи: італійців, німців, поляків, євреїв та ін. Це були як ділові люди, так і представники західноєвропейської ренесансної культури, наприклад, Філіп Буонакорсі Каллімах, Юлій Помпоній Лет, Конрад Цельтіс, Ієронім Празький, Григорій із Сянока та ін. Водночас вихідці з України починають відігравати певну роль у загальноєвропейському гуманістичному русі. Це, передусім, Юрій Котермак із Дрогобича, Павло Русин із Кросна, Станіслав-Оріховський Роксолян – діячі з чітко вираженим ренесансним світосприйнянням. Дані взаємовідносини свідчать, що в період XV-XVI ст., а далі й у XVII – XVIII ст. Україна продовжувала розвиватись як інтегральна частина Європи, хоча відтінок периферійності з центром європейської цивілізації все ще був помітний у її економічному, політичному та культурному житті [3, с. 12-64; 10, с. 197-205]. Численні українсько-західноєвропейські економічні та культурні зв'язки XV – XVI ст., XVII – XVIII ст. дають підстави стверджувати, що, починаючи з другої половини XV ст., в Україні відбувається інтенсивне запозичення, засвоєння і переробка на національному ґрунті культурних досягнень європейського Відродження.

Саме в такому історично-культурологічному контексті слід розглядати розвиток освіти і наукового знання в окреслений період в Україні, яка знаходилася на кордоні греко-слов'янського культурного простору і латинської Європи. Освіта і педагогічна думка зазначеного часового простору поєднувала в собі форми й ідеї освітньої практики національної традиції, яка базувалась на освітніх традиціях Київської Русі та на чужонаціональних, зорієнтованих на західноєвропейські здобутки.

Завданням даного дослідження є охарактеризувати в культурологічному контексті **роль братських шкіл** у становленні освітньої думки і школи на етнічних українських землях в епоху XIV–XVII ст.; прослідкувати, коли і як у вітчизняній педагогіці засвоювалися елементи гуманізму і реформації, притаманні західноєвропейському регіону окресленого періоду; виокремити власне національний внесок у загальнопедагогічній культурі; показати, що у досліджуваній період кінця XVI – початку XVII ст. була створена українська школа, яка поєднувала в собі західноєвропейський тип навчання з вітчизняними традиціями, що слугувало фундаментом для подальшого розвитку освіти в Україні.

Осередками політичного і господарського життя в Україні на той період часу були міста. З розвитком економіки, торгівлі, ремесла відбу-

ваються і соціальні зрушення, і, в першу чергу, зміцнюється буржуазія, яка була зацікавлена у розвитку виробництва, а отже, освіти і науки. В умовах наступу зовнішньої експансії виникає потреба у згуртуванні міського населення для захисту своїх соціальних і національних інтересів. Так виникають громадські організації – **братства**. До їх складу входили представники різних соціальних верств. Найстарішим і найвпливовішим в Україні було Львівське Ставропігійське братство [4, с. 29-30; 5, с. 127-172; 7, с. 39-46]. Діяльність Львівського братства була чітким виразником діяльності братського руху в Україні. Розквіт діяльності Львівського Ставропігійського братства припадає на 80-ті рр. XVI ст. [10, с. 241-243; 5, с. 15-25]. Відстоюючи інтереси українського народу, братства боролися з експансією католицизму, виступали проти національно-релігійного гноблення. Активна суспільна діяльність братств сприяла активізації в галузі освіти і культури.

Наприкінці 1585 р. була організована **Львівська братська школа**, яка згодом стала визначним культурно-освітнім центром України [5, с. 127-132; 7, с. 39-45; 3, с. 235-243]. На початках ця школа була греко-слов'янським навчальним закладом, а з 1592 р. у школі було запроваджено вивчення латинської мови як необхідного елемента тогочасної освіти. Вже у Статуті першого Львівського братства відзначалося, що одним зі своїх завдань братство вважає створення школи нового типу: “да устроится школа иже нигде же в нас да ныне обрѣтается”, з вивченням слов'янської, грецької і латинської мов, предметів “семи вільних наук”, якими були граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Львівська братська школа виникла в 1585–1586 рр., її засновниками були львівські міщани, члени братства Юрій Рогатинець і Дмитро Красовський, педагоги і культурно-освітні діячі Стефан і Лаврентій Зизанії [7, с. 41; 4, с. 28-29; 5, с. 127-132]. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братські школи були засновані у деяких містах Галичини — Перемишлі, Городку, Комарно, а потім — у Києві, Луцьку, Кременці, Кам'янець-Подільському [4, с. 29]. За даними дослідників наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на українських землях діяло приблизно 30 братських шкіл [4, с. 28-29].

У братських колах добре усвідомлювалося суспільне значення освіти і виховання. У 1609 р. у братській друкарні Львівського братства вийшов збірник “О воспитании чад” [5, с. 130]. Основна частина збірника містить церковнослов'янський переклад повчань “отців церкви”, насамперед Іоанна Златоустого. Виходячи з передових поглядів на значення освіти, братчики і пов'язані з ними освітні діячі намагалися зробити свою школу зразковою. Навчання у ній носило характер “українських студій” (studii

Ruthenici). Разом із тим, школа мала назву греко-слов'янської, навіть після того, як у ній було запроваджене вивчення латинської мови. У королівському привілеї 1590 р. Львівську школу названо “школою для заняття вільними мистецтвами”. Вільні мистецтва – це науки “тривіуму” (граматика, риторика, діалектика) і “квадривіуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які входили до переліку предметів у середньовічній середній школі. Львівська братська школа користувалася навчальним планом, розробленим для протестантських шкіл. Згодом цей план був прийнятий єзуїтськими колегіями і Києво-Могилянською колегією. За ним гімназійні студії склалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема або синтактика) та з класів поетики і риторики. Ці науки вивчалися також у деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об'єднували два ступені навчання: середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії. Піднявши рівень цих студій, вони могли перерости в академії (вищі школи). Так відбулося з Києво-Могилянською колегією. Засновники Львівської школи також ставили собі за мету вивчення наук вищого ступеня, зокрема філософії, але справа не була доведена до кінця.

Про новаторський характер Львівської школи свідчить “Порядок шкільний” (1596 р.), який є важливою пам'яткою української педагогічної думки [5, с. 151-154; 7, с. 43; 7, с. 156-166]. Це статут школи, який був розроблений львівським братством. Тексти статуту досліджувалися вченими Є. Мединським, Б. Мітноровим, докладно описує тексти Статуту Я. Ісаєвич. У даній статті ми користуємося текстом “Порядок школьній”, який вміщено в “Антології педагогічної думки Української РСР (Москва: Педагогіка, 1988). У Коментарях до Антології зазначено, що “Порядок шкільний” друкується за виданням: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII століттях / Переклад зі староукраїнської Н. А. Кавалерова і Б. Н. Мітнорова. – К.: Рад. школа, 1958. – С. 160-166. [1, с. 79-83].

Статут регламентує контроль братства над школою як один з основних принципів її існування. До обов'язків обраних братством двох представників входили не лише турбота про матеріальне забезпечення школи, але і нагляд за вчителями, контроль за прийомом дітей, визначення плати за навчання, нагляд за тим, щоб батьки не перешкоджали у навчанні. У параграфі 1 Статуту зазначено: “Должны быть приставлены от братства два опытных человека, чтобы наблюдали за учебой, а также за хорошими и плохими делами дидаскалов, ибо что посеет человек, то и пожнет. И тем братьям должен быть дан реестр под печатью братской, в которой дидаскалы должны вписывать данные об учебе детей, отчет лет и учебы детей

и уплату им, т. е. дидаскалам” [1, с. 79-80]. Навчання мало починатись і закінчуватись у визначений вчителем час – “на девятый час” (§6). Учитель повинен дбати, щоб усі учні відвідували школу, з’ясовувати причини пропусків, а прогульників – виключати зі школи (§7). Вранці проводились опитування “вчорашньої науки” і перевірка письмових завдань (§10), а по обіді “мальчики должны писать сами на таблицах каждый свой урок, заданный ему учителем” (§11). Учитель повинен бути зразком моральної поведінки: “Дидаскал, или учитель, этой школы должен быть благочестивым, умным, смиренно мудрым, кротким, сдержанным, не пьяница, не развратник, не лихоимец, не сребролюбец, не злой, не завистник, не смехотворец, не сквернословец, не волшебник, не басносказатель, не пособитель ереси, не нарушитель благочестия, а во всем представлял образ для подражания, и чтобы ученики были, как учитель их” [1, с. 79]. Ставлення вчителя до учнів базувалося на успішності учня, а не на матеріальному становищі батьків: “Учить дидаскал и любит должен всех детей одинаково, как сынов богатых, так и сирот бедных, и тех, кто ходит по улицам, прося подаяния; кто сколько научиться может по своим силам, только не усерднее одного учить, чем другого...” [1, с. 80]. Таке запровадження світського контролю над школою було першим проявом секуляризації освітньої практики не лише в Україні, але й на східнослов’янському просторі загалом.

Однією з характерних рис педагогіки гуманізму була підготовка учнів до участі у громадському житті. Елементи такого підходу до шкільної науки виявлялись у тому, що у братських школах учні привчалися до громадської діяльності, виконуючи різні “виборні” посади “учнівського самоврядування”.

Є. Мединський доводив вплив братських шкіл на педагогічну систему Я. Коменського, проводячи паралелі між окремими місцями статутів братських шкіл і праць чеського педагога. Подібність є у надбаннях педагогіки гуманізму, які мали місце у братських школах України та у навчальних закладах Чехії окресленого періоду [7, с. 99-108]. Взаємозв’язок братських шкіл України і педагогічних поглядів Я. Коменського є темою наших подальших досліджень.

У 1591 р. братство надрукувало греко-слов’янську граматику, відому під назвою “Адельфотес”. У граматиці розроблено основи слов’янської граматичної термінології, яка мала великий вплив на граматики Л. Зизанія і М. Смотрицького, а пізніше була використана для створення російських граматичних термінів [5, с. 155-156; 8, с. 34, с. 48-49, с. 103].

У розпорядженні Львівського братства була бібліотека, фонд якої висвітлює предмети та їх зміст, які викладалися у братській школі. Провідну групу складають посібники з класичних мов, словники. Практичними

посібниками для вивчення античних мов були твори грецьких і латинських авторів. Грецька література була представлена авторами всіх головних періодів її розвитку: класичного (Езоп, Піндар, Евріпід), елліністичного (Геліодор, Аполлоній Александрійський), греко-римського (Луціан Самосатський), візантійського. Були також видання головних представників красномовства античної доби Ісократ і Демосфен. З римської літератури були твори Овідвія, Горация, Вергілія, промови Цицерона. З творів італійських гуманістів у бібліотеці були твори Ф. Петрарки (трактат на етичні теми “De remediis utriusque fortunae”) й автора другої половини XV ст. Піко да Мірандола “Flores poetarum” [5, с. 156-158].

Вже у першій половині XVII ст. у братській бібліотеці були книги з філософії, представлені Аристотелем, Платоном, Епіктетом, Цицероном. Отже, братська школа за своєю організаційною структурою була середньою, але із запровадженням вивчення філософії вона переступила рамки середньої та стала перехідним етапом до навчання вищого типу [5, с. 136]. Характерним явищем для гуманістичної школи був учнівський театр, який розвивався у Львові, Луцьку, Києві та інших великих містах. Ставропігія видала низку декламацій і драматичних діалогів, що виконувались учнями братської школи: “Просфонима” (1591 р.), “Вірші о різдві” П. Беринди (1616 р. “Христос Пасхон” Андрія Скульського (1630 р.) та ін. На основі цих фактів. О. Білецький зазначав: “Цілком можливо, що стіни Львівського братства та його школи були колискою старовинної української драми” [2, с. 455].

Таким чином, вивчення спадщини античного світу, обмеження тілесних покарань, тісне співробітництво сім’ї та школи, громадянська спрямованість навчального процесу – це риси гуманістичної педагогіки, які були притаманні львівській та іншим братським школам України XVI – XVII ст. Братські школи започаткували новий етап у розвитку освіти в Україні, сприяли поширенню світської моделі навчання.

До навчальних закладів середнього рівня належала також **Луцька братська школа**, яка була відкрита 1620 р. під протекторатом братства [4, с. 34; 5, с. 138-140; 7, с. 47- 48]. У 1619 р. Луцьке братство отримало привілей, згідно з яким міщанам було надано дозвіл заснувати школу “для побожных наук людей молодых потребною”. Згідно зі Статутом Луцької братської школи (1624 р.), у ній вивчалися мови, а також “вільні” науки, тобто викладався курс семи вільних мистецтв, школа також одержала назву “греко-латино-словенська” [4, с. 34].

У Статутах Львівської та Луцької братських шкіл викладено також методику навчання. Заняття повинні проводитися щоденно, починаючи з дев’ятої

години ранку. На уроках учні спочатку показували домашні завдання, потім засвоювали новий матеріал, повторювали пройдений. Обов'язковою умовою був послух учнів і дисципліна [1, с. 79-83; 4, с. 35-36; 5, с. 151-155].

Братські школи України діяли у тісних контактах із братськими школами Білорусії, які були створені наприкінці XVI – на початку XVII ст. у багатьох містах: Бресті, Могилеві, Пінську, Полоцьку [4, с. 36-37; 7, с. 39-58]. У 1684 р. згідно з королівським привілеєм населенню столиці Великого князівства Литовського Вільно було надане право на “сбудованье школ, на выхованье людей в письме умелых для науки детей закону греческого” [4, с. 37]. Братські школи в Україні та в Білорусії виконували однакові завдання – надавали освіту руському народу. Так само, як і в братських школах України, у білоруських вивчалася церковнослов'янська, грецька, латинська, польська, “руська” мови; у програмі вивчення входила арифметика, музика, риторика.

Слід зазначити, що всі братські школи пройшли кілька етапів свого розвитку. Виникнувши як греко-слов'янські навчальні заклади, пізніше вони стали латино-польськими. Хоч це зближення відбувалося спочатку в формі вивчення польської та латинської мов як предметів викладання, однак це явище у тогочасних умовах мало значну історичну перспективу. Вивчення західноєвропейських мов відкривало можливості до оволодіння науковими досягненнями Західної Європи і, що в конкретних історичних умовах мало велике значення, завдяки мовам ставала реальною філософська полеміка з ідеологами католицької церкви.

Викладений матеріал дає змогу зробити наступні висновки:

1. У суспільно-політичному і культурному житті України XVI–XVIII ст. важливу роль відіграли братства – організації, які об'єднували навколо себе українське населення міст і частково сіл.

2. Активна участь братств у суспільному русі сприяла активізації їхньої діяльності в галузі освіти і науки. Братські школи відіграли значну роль у поширенні освіти на українських землях. Освіта у школах була демократичною, доступною для широких верств, зорієнтованою на національні надбання, але й відкритою щодо досягнень європейської науки.

3. Братські школи започаткували в Україні масовий культурно-освітній рух. Поширення освіти було передумовою розвитку всіх інших форм культури: політичної, правової, громадянської.

4. Будучи на початку свого створення греко-слов'янськими освітніми закладами, братські школи згодом почали вводити в освітню практику елементи латино-польської освіти, що в умовах досліджуваного періоду мало значну історичну перспективу: відкривало мож-

ливості щодо діалогу з іншою культурою, а отже, створювало можливості для засвоєння наукових досягнень Заходу і Сходу.

5. Саме з позицій діалогу культур видається нам доцільним проводити подальші наукові дослідження щодо історії української педагогічної думки. Українська педагогічна культура не є замкнутою. У процесі свого становлення вона критично використовувала і використовує кращі надбання культури інших народів. Вивчення вітчизняної педагогічної спадщини з позицій полікультурної взаємодії є актуальним в умовах відкритого простору й інтеграції.

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калениченко; Ак. пед. наук СССР. — М. : Педагогика, 1988. — 640 с.
2. Білецький О. І. Українська драматургія XVII–XVIII ст. / О. І. Білецький // Матеріали до вивчення історії української літератури : посібник для філолог. фак. університетів і пед. інститутів: В 5 т. — Т. I. : Давня українська література. Доба феодалізму-до кінця XVIII ст. / Упорядкував О. І. Білецький і Ф. Я. Шолом. — К. : Рад. школа, 1959. — 651 с.
3. Гуманістичні і реформаційні ідеї в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. / Відп. ред. Горський В. С.; Академія наук УРСР, Ін-т філософії. — К. : Наукова думка, 1990. — 384 с.
4. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (Вторая половина XVI — первая половина XVII в.) : [монографія] / Е. Н. Дзюба ; С АН УССР, Ин-т истории. — К. : Наук. думка, 1987. — 129 с.
5. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. : [монографія] / Я. Д. Ісаєвич. — К. : Наук. думка, 1966. — 251 с.
6. Матковська О. В. Львівське братство: Культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / О. В. Матковська ; Вступ. слово І. В. Паславського. — Львів : Каменяр, 1996. — 71 с.
7. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях : [монографія] / Є. М. Мединський. — К. : Рад. школа, 1958. — 210 с.
8. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології : [монографія] / Н. А. Москаленко. — К. : Рад. школа, 1959. — 224 с.
9. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (С древнейших времен до конца XVII в.) : монографія / Отв. ред. Э. Д. Днепров. — М. : Педагогика, 1989. — 479 с.
10. Філософія Відродження на Україні : монографія. / Авт. кол.: М. В. Кацуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. ; Академія наук УРСР, Інститут сусп. наук. — Київ : Наукова думка, 1990. — 336 с.
11. Черепанова С. О. Полікультурні засади розвитку вищої освіти України / С. О. Черепанова // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти : зб. наук. праць. — Вип. 8. — Львів, 2002. — 255 с.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2012

Г. Антонюк

Развитие образования в братских школах Украины XVI – XVII вв. в контексте западноевропейского возрождения

В статье рассматриваются социально-исторические предпосылки развития и формирования школьного образования в Украине в период XVI–XVII вв., раскрыта роль братских школ в процессе становления педагогической мысли и школы на этнических украинских землях в названный период; прослеживаются способы усвоения украинской педагогикой иностранного материала и форм. Образование в братских школах было сориентированным на национальные достижения, но, в свою очередь, оно было открыто для усвоения передовых достижений западноевропейской школы и науки.

Ключевые слова: школьное образование, братства, братские школы, западноевропейская латинская школа, национальная традиция.

Н. Antoniuk

Development of Education in Brotherhood Schools in Ukraine (XVI – XVII centuries) in the Context of Western European Renaissance

Social and historical conditions of the development of school education in Ukraine in XVI–XVII centuries are under consideration. The article shows the role of brotherhood schools in the development of pedagogical thought and school on the ethnic Ukrainian lands in the outlined period. The author traces back the ways of foreign materials and forms acquisition by Ukrainian pedagogics. The rise of brotherhood schools was a significant step towards the development of higher education in Ukraine.

Key words: school education, brotherhoods, brotherhood school, Western European Latin School, national tradition.

Рецензент – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник С. М. Вдович